

پژوهش‌های زبانی و ادبیات کاربردی، دانشگاه ولایت ابرانشهر
دو فصل‌نامه تخصصی، سال نخست، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱، صص ۳۹-۵۰

مردم و ادبیات: نگاهی به تاریخ رمان عامه‌پسند؛ یک دوره‌بندی پیشنهادی

عبدالرسول شاکری*

مسعود فرهمندفر**

چکیده

در دوران پیشاکلاسیک، ادبیات معتبر مختص نخبگان جامعه و ادبیات عامه به عموم مردم اختصاص داشت و ادبیات عامه عمدتاً شفاهی بود. در دوران مدرن، ادبیات عامه‌پسند از طریق نوشتار مخاطبان بسیاری را به خود جلب کرد. این روند در ایران نیز، با فراگیر شدن سواد عمومی، گسترش صنعت چاپ و در نتیجه پیدایش نظام مطبوعات، ایجاد شد و گسترش یافت. در مقاله حاضر، کوشش کرده‌ایم تا پس از ارائه تعریفی از رمان عامه‌پسند و علل و زمینه‌های پیدایش آن در ایران، بر اساس تغییرات پارادایمی، یک دوره‌بندی از تاریخ آن طی یک صد سال اخیر در کشورمان به دست دهیم. طبق بررسی‌های ما که نتایج آن در این مقاله آمده است تاریخ رمان عامه‌پسند در کشورمان را می‌توان به چهار مقطع تقسیم کرد که این مقاطع پیشنهادی به ترتیب، سال‌های ۱۲۸۷.۱ تا ۱۳۲۰.۲؛ ۱۳۲۰.۳ تا ۱۳۳۲.۳؛ ۱۳۳۲.۳ تا ۱۳۵۷ و ۱۳۵۷ تا کنون را شامل می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مردم، ادبیات، رمان عامه‌پسند، مدرنیته، دوره‌بندی

* استادیار گروه مطالعات ادبی، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، سازمان مطالعه و تدوین (سمت)، تهران، ایران،
(نویسنده مسئول)
shakerirasoul@gmail.com

farahmand@atu.ac.ir

** استادیار گروه زبان و ادبیات انگلیسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۰

۱. مقدمه

در سراسر دوران پیشامدرن در ایران، در کنار ادبیات معتبر، ادبیات گفتاری یا ادبیات عامیانه (Folk Literature) رایج بود. گرایش به سادگی و گستردگی دامنه مخاطبان از مهم‌ترین تمایزات این نوع ادبیات با ادبیات معتبر بوده است. بدیهی است، به دلایلی گوناگون، از قبیل شیوه زیست در دوران پیشاصنعتی و اندک بودن زمان فراغت برای اکثریت مردم، محدود بودن تعداد باسوادان و نبود صنعت چاپ، عمده ارتباط مخاطبان با این نوع ادبی به صورت شفاهی بوده و این آثار به ندرت به نوشتار درمی‌آمده است. با ورود جامعه ایرانی به جهان مدرن در دوره قاجار و فراگیر شدن مفاهیم و مظاهر دنیای مدرن، که شکل سیاسی آن در انقلاب مشروطه نمود یافت، جامعه ایران وارد فضاهای جدیدی شد که تا پیش از آن سابقه نداشت. اگرچه توسعه زندگی صنعتی، گسترش شهرنشینی و تغییر سبک زندگی از سنتی به مدرن در ایران دوره مشروطه - حتی در دوره‌های پس از آن تا کنون - به گستردگی آنچه در جهان صنعتی و توسعه یافته رخ داد نبود، تأثیرپذیری از جهان مدرن ارتباط جامعه ایرانی با بسیاری از عناصر فرهنگ سنتی را با گسست و بحران مواجه کرد و در موارد بسیاری این ارتباط را به حداقل ممکن رساند. مسأله ارتباط رمان عامه‌پسند و مدرنیته و رواج آن در دوران معاصر در کشورمان با توجه به مسائل یاد شده در کانون توجه این پژوهش قرار دارد و هدف ما در این مقاله بررسی پیدایش، رواج و تحولات رمان عامه‌پسند در ایران در چنین زمینه‌ای است. این نوع ادبی قالب‌هایی مانند داستان کوتاه، نمایشنامه، فیلمنامه و ترانه را نیز شامل می‌شود و به صورت‌هایی گوناگون در جوامع عرضه می‌شود، اما نمود ادبی آن بیش‌تر در نوع ادبی رمان بوده و تحلیل ما نیز بر این نوع ادبی متمرکز است.

۲. پیشینه تحقیق

با وجود گسترش چشم‌گیر فرهنگ روزمره و عامه‌پسند، به‌ویژه در دو دهه اخیر، و سرعت نفوذ آن در عرصه‌های گوناگون زندگی ایرانیان، مطالعات درباره این نوع ادبی در کشور هنوز در مراحل اولیه است و به تعداد انگشت‌شماری ترجمه در زمینه ادبیات عامه‌پسند و نظریه‌های مربوط به فرهنگ عامه‌پسند و زندگی روزمره از قبیل *روانکاوری فرهنگ عامه* (۱۳۸۲)، *داستان‌های عامه‌پسند: مجموعه مقالات* (۱۳۸۳)، *مطالعات فرهنگی در فرهنگ عامه* (۱۳۸۶)، *فرهنگ و زندگی روزمره* (۱۳۸۶)، *مقدمه‌ای بر نظریه‌های فرهنگ عامه* (۱۳۹۲) و شمار اندکی مقاله در تحلیل این نوع ادبیات در ایران با رویکرد جامعه‌شناسانه و مطالعات فرهنگی محدود می‌شود.

در تعریف رمان عامه‌پسند بر ویژگی‌هایی مانند مخاطب فراوان و متوسط و سطح پایین و ارزش‌های ادبی اندک تأکید می‌شود که انواع گوناگونی شامل رمان‌های پرفروش، تاریخی، تریلر و رمان ماجراجویانه را در بر می‌گیرد (کادون: ۲۰۰۳). این نوع ادبی در دهه‌های اخیر بیشتر با نام رمان ژانر و رمان مقوله‌ای (Category) شناخته می‌شود. پیدایش این نوع ادبی در آغاز در اروپا و از قرن هجدهم میلادی و پس از

انقلاب صنعتی بود و گسترش آن در قرن نوزدهم تحت تأثیر توسعه مطبوعات رخ داد. از آنجاکه این نوع ادبیات و نوع ادبی رمان پدیده‌ای مربوط به جهان مدرن و نتیجه وارد شدن ادبیات به عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی و روزمره است، آشنایی ایرانیان با این نوع ادبیات نیز از طریق ترجمه صورت گرفته است. ترجمه متون اروپایی و همچنین رمان در آغاز بیشتر به صورت دست‌نویس بود تا اینکه از اوایل قرن نوزدهم میلادی صنعت چاپ در ایران گسترش یافت و به طور مشخص پس از تأسیس دارالفنون (۱۲۶۸ق / ۱۲۳۰ش)، و شروع به کار دارالترجمه آن، نخستین رمان‌های ترجمه‌ای نیز منتشر شد (بالایی ۱۳۷۷: ۱۶-۲۰).

در واقع از آغاز ترجمه تا سال ۱۲۷۹ ش. آثاری از الکساندر دوما، ژول ورن، کنتس دوسگور، فنلون و دانیل دفو ترجمه شد (بالایی ۱۳۷۷: ۶۹). برخی پژوهشگران علت ترجمه این آثار را کنجکاوی برای شناخت دنیای خارج و توجه به تعلیم و تربیت دانسته‌اند (همان: ۷۰). البته، غیر از انگیزه‌های آموزشی، سادگی این رمان‌ها، چه در فرم و چه در محتوا، نیز در انتخاب آن‌ها بی‌تأثیر نبوده است. دلیل دیگر در انتخاب این آثار برای ترجمه را به وضعیت این نوع ادبی در کشورهای مبدأ مربوط دانسته‌اند که بسیار تحت تأثیر فضای ادبی فرانسه در قرن نوزدهم بوده است (بالایی و کویی‌پرس ۱۳۸۷: ۳۰). به هر روی، توجه به رمان‌های تاریخی ترجمه‌ای و نویسندگان یادشده، کم و بیش تا حدود سال ۱۳۲۰ ادامه داشته است (همان: ۷۲-۷۴). افزون بر اینها، گرایش به ملیت‌گرایی و روند تشکیل دولت‌ملت در ایران که از دوره مشروطه آغاز شد و از حدود ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ در اوج بود، نیز از مهم‌ترین دلایل توجه جامعه ایرانی به رمان تاریخی به شمار می‌آید (مورتی ۱۹۹۹؛ سپهران ۱۳۸۱).

۳. چهارچوب مفهومی

رویکرد نظری استفاده شده در این مقاله عمدتاً با تمرکز بر مفهوم دوره‌بندی شکل گرفته است. چهارچوب مفهومی این دوره‌بندی نیز با یکی از رویکردهای عمده در جامعه‌شناسی ادبیات در پیوند است که در آن، رمان بازتابی از ساخت اجتماعی و بحران‌های آن در نظر گرفته می‌شود. بر این اساس، در دوره‌بندی ارائه شده، تغییر الگوواره‌ای در کانون توجه بوده است؛ هرچند محدودیت‌های مفهوم دوره‌بندی در تاریخ ادبی و ماهیت ناهمسان‌گفتمان/گفتمان‌ها در هر دوره و برهم‌کنش آنها بر یکدیگر را نیز نمی‌توان از نظر دور داشت.

۴. بحث و بررسی

چنانکه در بخش مقدمه نیز گفته شد، موجبات تحولات مربوط به رمان عامه‌پسند فارسی از یک سو به مسائل مربوط به مدرنیته و از سوی دیگر در زمینه‌ای از مسائل مربوط به جامعه مقصد قابل بررسی است. در نتیجه، بیش‌تر تحولات فرهنگی در ایران را نه در زمینه تکرار تجربه جهان صنعتی و مدرن، بلکه در ترکیبی از تجربه ناقص مدرنیته و تقلید و تقابل آن با سنت و در واقع، کشمکش میان فرهنگ سنتی و

مدرن می‌توان تحلیل کرد. در ادامه، با عطف توجه به شرایط جامعه ایرانی، یک دوره‌بندی پیشنهادی از تاریخ رمان عامه‌پسند در کشورمان ارائه خواهد شد.

۱.۴. مقطع نخست: از ۱۲۸۷ تا ۱۳۲۰

نخستین رمان‌های فارسی از قبیل *شمس و طغرا* (۱۲۸۷)، *عشق و سلطنت یا فتوحات کورش کبیر* (۱۲۹۳) و *دامگستران یا انتقام‌جویان مزدک* (۱۲۹۸) نیز تاریخی بوده‌اند. گرایش به این نوع رمان عامه‌پسند به گونه‌ای بوده است که رمان تاریخی در دوره پهلوی اول به نوع ادبی غالب تبدیل می‌شود. طبق بررسی‌های انجام شده، حدود بیست رمان تاریخی در سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ منتشر شده است (پارسانسب ۱۳۹۰: ۱۶۸). بعضی از رمان‌های تاریخی این دوره عبارتند از: *داستان مانی نقاش* (۱۳۰۵)، *لازیکا یا کلشید* (۱۳۰۹)، *سلحشور* (۱۳۱۲)، *بانوی زندانی یا سراره‌های عشق میهن* (۱۳۱۸) و *آشیانه عقاب* (۱۳۱۸). موضوع رمان‌های این دوره، غیر از *پیامبر نوشته زین‌العابدین مؤتمن*، بازسازی شکوهمند تاریخ ایران پیش و پس از اسلام است. تسلط گفتمان ملیت‌گرایی در ایران این سالها، که به قدرت رسیدن رضاخان تبلور سیاسی آن محسوب می‌شود، در این رمان‌ها نمود یافته است. به تدریج، با گسترش دیوان‌سالاری مدرن در دوره رضاشاه و نفوذ مدرنیته در ساختارهای گوناگون سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، نظام‌های سنتی با چالش‌های متعددی در حیطه‌های گوناگون روبه‌رو شد. در واقع، پیدایش و رواج رمان اجتماعی در این دوره را می‌توان واکنشی در برابر بحران ناشی از درهم‌ریختگی و از میان رفتن نظم اجتماعی سنتی دانست (پرستش ۱۳۹۰: ۲۱۰).

در چنین زمینه‌ای، نخستین رمان اجتماعی فارسی، *تهران مخوف*، در سال ۱۳۰۱ منتشر می‌شود که فحشا و فساد موضوعات اصلی آن به شمار می‌رود. پس از این، تا سال ۱۳۲۰ رمان‌های اجتماعی دیگری، از جمله *روزگار سیاه* (۱۳۰۳)، *انتقام* (۱۳۰۴)، *شهرناز* (۱۳۰۴) و *اسرار شب* (۱۳۰۵)، عمدتاً به تقلید از رمان یاد شده منتشر شد. *جنایات بشر یا آدم‌فروشان قرن بیستم* (۱۳۰۸)، *تفریحات شب* (۱۳۱۱)، در *تلاش معاش* (۱۳۱۲)، *اشرف مخلوقات* (۱۳۱۳)، و *زیبا* (۱۳۱۲) از مهم‌ترین رمان‌های اجتماعی این سال‌ها هستند که غالباً فحشا، فساد (اخلاقی و اداری) و مشکلات طبقات فرودست را در فضایی ناامیدانه بازتاب می‌دهند (میرعابدینی ۱۳۸۷: ۷۱-۶۱). تجربه ایرانیان در نگارش رمان عامه‌پسند از آغاز تا سال ۱۳۲۰ به دوگونه تاریخی و اجتماعی محدود می‌شود که نشان‌دهنده دو واکنش متفاوت در مواجهه با فرهنگ مدرن است. در رمان تاریخی کوشش بر بازگشت به گذشته و بازسازی شکوهمند و افتخارآمیز آن است که نوعی واکنش رمانتیک به شمار می‌آید، اما در رمان اجتماعی، نویسنده با بحران‌های حاصل از تقابل فرهنگ سنتی و مدرن رودررو می‌شود و آن را به گونه‌ای واقع‌گرایانه به تصویر می‌کشد.

۲.۴. مقطع دوم: از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲

از شهریور ۱۳۲۰ و با روی کار آمدن پهلوی دوم، به دلایل گوناگون، فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران باز می‌شود و ارتباطات جامعه ایرانی با جهان غرب و همچنین ارتباط نخبگان فرهنگی و

روشنفکران با عامه مردم گسترش می‌یابد. شرایط اقتصادی تا اندازه‌ای بهبود می‌یابد و به دلیل آزادی بیان و گسترش فن‌آوری، مطبوعات فارسی گسترش می‌یابد. در واقع از این مقطع است که وجه سرگرمی و لذت در رمان‌های عامه‌پسند در جامعه ایرانی عمومیت می‌یابد و به رسمیت شناخته می‌شود و در کانون توجه قرار می‌گیرد. در این دوره، مطبوعات برای فروش بیشتر، به انتشار رمان‌های عامه‌پسند دنباله‌دار اقدام می‌کنند و برای نخستین بار بازاری فرهنگی در ایران شکل می‌گیرد و نویسندگانی حرفه‌ای در این زمینه به فعالیت می‌پردازند. در چنین زمینه‌ای، گونه‌های رمان عامه‌پسند متنوع می‌شود و افزون بر گونه‌های تاریخی و اجتماعی، رمان‌های عاشقانه، سیاسی، و به ندرت کارآگاهی، جنایی، پلیسی و علمی-تخیلی را نیز شامل می‌شود. همزمان با رونق رمان‌های عامه‌پسند فارسی، ترجمه در این زمینه نیز رواج دارد. بعضی از مهم‌ترین رمان‌های عامه‌پسند این دوره، که عمدتاً رمان‌هایی تاریخی، اجتماعی، عاشقانه، و سیاسی را شامل می‌شوند و همگی نخست به صورت منظم و هفتگی در مطبوعات منتشر شدند، عبارتند از: *ده نفر قزلباش* (۱۳۲۶-۱۳۲۷)، *عشق و انتقام* (۱۳۲۹-۱۳۳۲)، *من جاسوس شوروی در ایران بودم* (۱۳۲۸-۱۳۲۹)، *در نیمه‌راه بهشت* (۱۳۳۱-۱۳۳۹)، *آفت* (۱۳۲۸-۱۳۳۶)، *باشرفها* (۱۳۲۶-۱۳۲۴) و *شعله* (۱۳۳۰-۱۳۳۱).

۳.۴. مقطع سوم: ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷

مقطع متمایز بعدی در داستان‌نویسی ایران را می‌توان از سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۴۰ دانست (میرعابدینی ۱۳۸۷). البته در نگاهی فراگیرتر و با عطف توجه به رمان عامه‌پسند، سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۰ از دوران شکوفایی رمان عامه‌پسند در مطبوعات فارسی به شمار می‌آید (بهزادی ۱۳۷۳: ۴۵). مروری بر فهرست بعضی از مهم‌ترین رمان‌های عامه‌پسند این دوره نشان می‌دهد که انتشار رمان‌های تاریخی، اجتماعی، عاشقانه و سیاسی در قالب پاورقی در مطبوعات رواج دارد. بررسی رمان‌های عامه‌پسند این مقطع دو نوع متفاوت برای شخصیت قهرمان اصلی این نوع رمان‌ها را مشخص کرده است؛ یکی شخصیت «جاهل» که نخستین بار در رمان *اسمال* در نیویورک (چاپ در ۱۳۳۳ در مجله *سپیدوسپاه* و به صورت کتاب در ۱۳۳۴) معرفی می‌شود و پس از آن، رمان‌های دیگری با همین ویژگی، از جمله *حاج مه‌جعفر در پاریس* (۱۳۳۳)، *حاجی در فرنگ* (۱۳۳۴)، *تریگولو* (۱۳۳۴) و *شام شوم* (۱۳۳۴) منتشر می‌شود. نوع دیگر، شخصیت تحصیل کرده و روشنفکری است که در نقش قهرمان-قربانی ظاهر می‌شود؛ این شخصیت در رمان *آتش‌های نهفته* (پاورقی در مجله *تهران‌مصور*، ۱۳۳۹) معرفی می‌شود و در رمان‌هایی از قبیل *خاطرات یک دزد* (۱۳۳۴)، *تحصیل کرده‌ها* (۱۳۳۴) و *تویست داغم کن* (۱۳۴۱) گسترش می‌یابد (میرعابدینی ۱۳۸۷: ۲۸۴-۲۸۸).

با توجه به اینکه رمان‌های عامه‌پسند قهرمان‌محورند، وجود دو نوع متفاوت قهرمان در این رمان‌ها را می‌توان آغازگاهی برای تحلیلی گسترده‌تر از رمان‌های این مقطع در نظر گرفت. در واقع، تقابل میان فرهنگ سنتی و مدرن و واکنش‌های متفاوت به آن در این مقطع نیز وجود دارد. شخصیت اصلی

«جاهل» و «لات» در دسته اول رمان‌ها نشانه تقابل انسان سنتی با فرنگ مدرن و رد و انکار آن است و شخصیت اصلی تحصیل کرده و روشنفکر در نوع دوم این رمان‌ها، نماینده گرایش به پذیرش فرهنگ مدرن و جایگزینی آن با فرهنگ سنتی است که ظاهر شدن آن در نقش قربانی نشانه آشکاری برای شکست این گرایش به شمار می‌آید (حضور شخصیت جاهل و لات در جایگاه قهرمان، در فیلم‌های سینمایی و مجموعه‌های تلویزیونی و نمایش خانگی فارسی، که تا دوره کنونی ادامه دارد، نشان‌دهنده نیرومند بودن چنین واکنشی به فرهنگ مدرن در بخش‌هایی از جامعه ایرانی است). بعضی از محققان، با جزئی‌نگری بیش‌تر، سال‌های ۱۳۳۲ تا ۸-۱۳۴۷ را دوران شکوفایی رمان عامه‌پسند در قالب پاورقی مطبوعات معرفی کرده‌اند و از رونق افتادن این نوع ادبی از حدود ۱۳۴۸ تا انقلاب ۵۷ را تحت تأثیر عواملی مانند برنامه‌های رادیو از قبیل داستان شب، ظهور و گسترش تلویزیون و سریال‌های تلویزیونی از یک سو و سانسور این نوع رمان در یک دهه منتهی به انقلاب دانسته‌اند که انتشار آن تا انقلاب ۵۷ در انحصار دو مؤسسه مطبوعاتی بزرگ حکومتی یعنی اطلاعات و کیهان قرار گرفت (الهی ۱۳۷۷: ۷۳۱).

رمان عامه‌پسند فارسی در سراسر دوران پیش از انقلاب ۵۷ در انواع گوناگونی انتشار یافت که در یک تقسیم‌بندی فراگیر عبارت است از: تاریخی، اجتماعی، عاشقانه، سیاسی، مذهبی، پلیسی و جنایی، فکاهی و طنز، ماجراجویانه، وحشت، تخیلی، مدرن، تلفیقی با عنوان اقتباس و ترجمه (الهی ۱۳۷۸: ۱۰۳-۱۰۸).

به هر روی، اوج رواج رمان عامه‌پسند به‌ویژه از سال‌های ۱۳۳۲ به بعد، تحت تأثیر رفاه اقتصادی در میان قشرهایی از جامعه ایرانی بوده و به همین دلیل است که عشق و ماجرا از ویژگی‌های اصلی رمان‌های این دوره است و می‌توان ادعا کرد که در همین دوران است که لذت و سرگرمی یا به عبارتی دقیق‌تر مصرف برای لذت در ادبیات ایران رواج عام می‌یابد. طی چنین روندی است که به تدریج فرهنگ و زندگی روزمره در جامعه ایرانی دارای اهمیت می‌شود و در رمان عامه‌پسند فارسی رواج و نمود می‌یابد.

۴.۴. مقطع چهارم: از ۱۳۵۷ به بعد

در سال‌های پیش از انقلاب از حدود ۱۳۲۰ به بعد دو نوع رمان معتبر و متعهد و رمان عام‌پسند در ایران رواج داشت که اولی بیشتر به صورت کتاب و دومی غالباً در قالب پاورقی مجلات و روزنامه‌ها منتشر می‌شد و از جهت میزان انتشار و شمار مخاطبان، میان این دو توازنی نسبی برقرار بود. وضعیت رمان عامه‌پسند پس از سال ۱۳۵۷ به کلی دگرگون شد. در سال‌های آغازین پس از انقلاب، فضای کشور بیش‌تر سیاسی بود و پس از آن نیز در جنگ هشت‌ساله، فضایی برای لذت و سرگرمی در ادبیات داستانی فارسی نبود. پس از جنگ و مشخصاً از دهه هفتاد خورشیدی به بعد چرخشی بسیار با اهمیت در حیطه رمان فارسی اتفاق افتاد. بازار نشر رمان فارسی، به جز چند استثنا، به طور کامل در اختیار رمان عامه‌پسند قرار گرفت. این موضوع در کانون توجه یکی از محققان حیطه نشر نیز بوده که در توضیح وضعیت بازار کتاب در دوران پس از انقلاب به دو موضوع «رواج خواندنی‌های سبک و تفریحی» و «افول کتاب‌های روشنفکرپسند» اشاره کرده است (امامی ۱۳۸۵: ۳۹۶-۳۹۵). این محقق در جای دیگری درباره رواج

کتاب‌های عامه‌پسند، برای نمونه، به فروش همه نسخه‌های چاپ اول کتاب *ناقوس جدایی*: مجموعه کامل اشعار پینک فلوید در نمایشگاه بین‌المللی کتاب تهران (سال ۱۳۷۷) اشاره می‌کند (امامی ۱۳۸۵: ۴۰۸). در پی این چرخش بااهمیت، تحولاتی عمده در شکل عرضه، نویسندگان و محتوای رمان عامه‌پسند فارسی نیز روی داد. انتشار این نوع رمان در قبل از انقلاب غالباً از طریق مجلات و روزنامه‌ها صورت می‌گرفت اما این نوع رمان پس از انقلاب بیشتر در قالب کتاب منتشر شده است. نویسندگان رمان عامه‌پسند در سالهای قبل از انقلاب غالباً مردان بودند، در حالی که اغلب نویسندگان این نوع رمان‌ها در سالهای پس از انقلاب زنان هستند. تحول اخیر تغییراتی عمده در محتوای رمان‌ها را موجب شد.

نخستین رمان عامه‌پسند پرفروش در این دوره، *بامداد خمار*، در سال ۱۳۷۴ منتشر شد که تا سال ۱۳۸۵، ۳۹ بار منتشر شده و در صدر پرفروش‌ترین رمان عامه‌پسند فارسی قرار گرفته است. این رمان عاشقانه، که در میان رمان‌های عامه‌پسند پس از انقلاب از نظر فنی ارزش بیش‌تری دارد، با توجه به اقبال گسترده، در کانون توجه بسیاری از منتقدان قرار گرفت و از جهت‌های گوناگون تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تحلیل شد (برای نمونه، نک. فردوسی، ۱۳۷۷). دهه هفتاد را می‌توان دوران شکوفایی رمان عامه‌پسند فارسی دانست. تحقیقاتی که در مورد رمان‌های این دوره صورت گرفته است بیست‌ویک رمان عامه‌پسند پرفروش را متمایز می‌کند که عبارتند از: *آریانا*، *آتوبوس آبی*، *افسانه دل*، *بامداد خمار*، *باغ مارشال*، *بگشای لب*، *پریچهر*، *پنجره*، *تندیس عشق*، *سال‌های بی‌کسی*، *حکایت روزگار*، *دالان بهشت*، *سپیده عشق*، *شاه‌پری حجله*، *شب سراب*، *صبح پشیمانی*، *غم‌های زندگی*، *گستره محبت*، *محترم*، *نگین محبت و نیمی از وجودم* (میرفخرایی ۱۳۸۲). از میان ۲۱ اثر نمونه تحقیق، ۱۸ اثر یعنی ۸۹ درصد را زنان تألیف کرده‌اند؛ شخصیت اصلی ۱۵ اثر زنان هستند؛ ۶۹ درصد از کل حوادث داستانی در مکان‌های درونی (خانه) و ۳۱ درصد در مکان‌های بیرونی رخ داده است.

این بررسی نشان می‌دهد که صددرصد رخدادهای درباره خانواده و مسائل مربوط به آن است؛ رخدادهای غالباً درونی و با احساسات و عواطف شخصیت‌های داستانی، در چهارچوب مناسبات خانوادگی (برخلاف نمونه‌های غربی که چنین روابطی خارج از چهارچوب خانواده شکل می‌گیرد) در پیوند هستند. با اینکه ۶۷ درصد شخصیت‌های اصلی را زنان تشکیل می‌دهند، زنان فقط در هجده اثر یعنی ۴۰ درصد حل‌کننده تضاد اصلی داستان هستند. ۹۰ درصد از ۲۱ شخصیت اصلی به طبقات بالا تعلق دارند یا در نهایت به آن می‌پیوندند. تغییر پایگاه اجتماعی زنان از طریق ازدواج با مردی از طبقه بالا میسر می‌شود. از میان ۱۶۱ شخصیت داستانی زن در این رمان‌ها، ۷۲ درصد خانه‌دار هستند. این تحقیق در نهایت به این نتیجه می‌رسد که که تصویر بازنمایی شده از زنان در این رمان‌ها «تصویری بزرگ» از «موجودی خانگی» و در نتیجه بازنمایی گفتمانی مردسالارانه در فضایی زنانه است (همان). بررسی رمان‌های عامه‌پسند پرفروش در دهه هشتاد تا میانه دهه نود نشان می‌دهد که این آثار یا همان رمان‌های دهه هفتاد است که در

فهرست قبلی به آن اشاره شد یا رمان‌هایی در همان موضوعات و حال‌وهوا؛ برای نمونه، برخی از رمان‌های پر فروش این سالها عبارتند از: *همخونه*، *دالان بهشت*، *سهم من*، و *پاییز فصل آخر سال است*. تحول عمده دیگر در شکل، محتوا، مؤلفان، و نحوه انتشار رمان عامه‌پسند در میانه دهه هشتاد خورشیدی اتفاق افتاد. در این زمان، رمان عامه‌پسند فارسی در قالب محتوای تولیدشده توسط کاربر (UGC) در برخی سایت‌های اینترنتی رواج یافت. یکی از معروفترین سایت‌هایی که در این زمینه فعالیت می‌کند نودهشتیا (98ia) نام دارد که از سال ۱۳۸۶ فعالیت خود را آغاز کرده است. درباره رمان‌های منتشر شده در این سایت پژوهشی صورت گرفته است (پویانفر و محمدی اکمل، ۱۳۹۵)؛ بدین شکل که از میان ۳۹۵ رمان دارای امتیاز بالا در این سایت، ۲۴ رمان عامه‌پسند کاربران به صورت آگهانه برای تحلیل کیفی به منظور بررسی بازتاب هویت جنسی جوانان انتخاب شده است. نویسندگان رمان‌ها عمدتاً متولدان دهه هفتاد هستند و بازنمایی هویت جنسی در این رمان‌ها ارزش‌های بخش عمده‌ای از نسل جدید و جوانان ایرانی را به روشنی نشان می‌دهد. بررسی ظاهر و پوشش، ارزش‌ها و نگرش جنسی و رفتارهای بین جنسی در این رمان‌ها نشان‌دهنده تقید اندک جوانان نسل جدید به این موارد است و الگوهای ابراز هویت و رفتارهای جنسی آنان ارزش‌های نسل پیش از خود را به چالش می‌کشد و تصویری که از مناسبات حاکم در این رمان‌ها به دست می‌آید جامعه‌ای در حال دست کشیدن از ارزش‌های سنتی و گرایش به فرهنگ و هویت مدرن غربی را نشان می‌دهد؛ چنانکه محققان یادشده نیز اشاره کرده‌اند، چنین پژوهش‌هایی به محتوای فرهنگی در عرصه‌های کمتر کنترل‌شده و فضاهای غیررسمی مربوط می‌شود که از جهت شناخت لایه‌های پنهان و کمتر شناخته‌شده فرهنگ بخش‌هایی از جامعه ایرانی بسیار بااهمیت است (همان). در واقع، تشکیل اجتماعی مجازی (Virtual community) و انتشار تعداد قابل توجهی رمان عامه‌پسند از طریق رسانه‌ای نوین و عامه‌پسند به وسیله جوان‌های دهه هفتاد آشکارا نشان‌دهنده فاصله گرفتن از سنت رمان عامه‌پسند فارسی است که حدود شش دهه قدمت دارد و همچنان به صورت کتاب‌های چاپی و تحت نظارت رسمی، در کشور منتشر می‌شود. چنین فاصله‌ای بیانگر تغییر الگوهای فرهنگی در میان نسل جدید است؛ تغییراتی که تحت تأثیر فن‌آوری‌های ارتباطی نوین، فرهنگ و زندگی روزمره را که موضوع رمان‌های عامه‌پسند است، تحت تأثیرات فرهنگ جهانی، روزبه‌روز تغییر می‌دهد. برنامه‌های کاربردی مختلف بر بستر گوشی‌های تلفن همراه، از جمله تلگرام، نیز در نحوه عرضه این گونه رمان و گسترش آن مؤثر بوده است.

۵. نتیجه‌گیری

جامعه ایرانی نخست از طریق ترجمه با رمان عامه‌پسند آشنا شد. نخستین ترجمه‌ها به مثابه دروازه‌ای به جهان مدرن و توسعه‌یافته به شمار می‌آمدند. به تدریج، رمان عامه‌پسند فارسی متولد شد و بیشتر در قالب رمان تاریخی، اجتماعی و عاشقانه تحولاتی را پشت سر گذارد. این نوع ادبی تا انقلاب اسلامی بیش‌تر در قالب پاورقی در نشریات منتشر می‌شد. پس از انقلاب و از اواخر دهه ۶۰ و اوایل دهه هفتاد، این نوع

ادبی در قالب کتاب رواج یافت. تحولات رمان عامه‌پسند در این دوره از جهات گوناگون بسیار پر اهمیت است. نویسندگان اغلب رمان‌ها، بیش‌تر، زنانی خانه‌دار یا دارای تحصیلات اندک هستند. اگرچه تلقی رمان در حکم موضوعی زیبایی‌شناسانه در مورد رمان عامه‌پسند صدق نمی‌کند، اما همین امر تنزل کیفیت اکثریت این رمان‌ها را از جهت ارزش‌های فنی و ادبی، حتی در مقایسه با رمان‌های دوره‌های قبل، موجب شده است. تنزل در فرم همچنین تنزل در محتوا را نیز شامل می‌شود. در نگاهی فراگیر، صرف نظر از چند استثنا، رمان‌های عامه‌پسند فارسی، در مقایسه با نمونه‌های غربی، در سطح بسیار نازل‌تری قرار می‌گیرند (برای مقایسه بنگرید به دو مجموعه مصاحبه با نویسندگان رمان عامه‌پسند ایرانی و آمریکایی، که تقریباً به طور همزمان منتشر شده‌اند: علی‌خانی: ۱۳۸۹؛ شوپ و لاودنمن: ۱۳۹۵). از اواسط دهه هشتاد رمان‌های عامه‌پسند پر شماری در قالب محتوای تولیدشده توسط کاربر در اینترنت رواج یافته که نشانه شکاف عمیق فرهنگی نویسندگان نسل جدید با نویسندگان رمان‌های پرفروش چاپی و دارای مجوز است و برجسته‌ترین تبلور خواست نسل جدید برای تغییر در فرهنگ و زندگی روزمره به شمار می‌آید.

فروش بیشتر رمان عامه‌پسند، در مقایسه با رمان معتبر، امری طبیعی است اما جایگزینی آن با رمان معتبر در چهار دهه گذشته تحولی بسیار معنادار است. گروهی فشار سانسور بر رمان معتبر و آسان‌گیری برنامه‌ریزان در مورد رمان عامه‌پسند در دوره اخیر را دلیل چنین رخدادی دانسته‌اند (برای نمونه: مجابی ۱۳۸۶: ۳۱) و در واقع، عوام‌پسندسازی ادبیات را سیاستی رسمی می‌دانند. این دلیل درباره رواج این نوع رمان در دوره پهلوی اول و همچنین، سال‌های پس از کودتای مرداد ۱۳۳۲ تا انقلاب اسلامی نیز مورد توجه گروهی از محققان و تاریخ‌نگاران ادبی بوده است (بهزادی ۱۳۷۳: ۴۴-۴۵). اگرچه تأثیر موضوع سیاست‌های فرهنگی حکومت‌ها بر وضعیت رمان عامه‌پسند فارسی انکارنشده است، اما به عنوان تنها دلیل یا مهم‌ترین دلیل رواج یا افول این نوع ادبی پذیرفتنی نیست. سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ از دوران اوج رواج رمان عامه‌پسند فارسی است و این مقطع از آزادترین دوران تاریخ معاصر ایران از جهات گوناگون، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی است. همچنین، گزارش‌های متقنی از انواع سانسور در مورد رمان‌های عامه‌پسند فارسی ارائه شده است (الهی ۱۳۷۸: ۱۱۹-۱۱۴). نگاهی به وضعیت و سیر تحولات رمان عامه‌پسند فارسی و عطف توجه به آخرین تحولات آن یعنی انتشار این نوع ادبی در قالب محتوای تولیدشده توسط کاربر، در کنار گرایش به رمان عامه‌پسند ترجمه‌ای، نشان می‌دهد که موضوع استیلا این نوع ادبیات در ایران، همانند دیگر نقاط جهان، تحت تأثیرات جهانی غلبه عناصر فرهنگ و زندگی روزمره در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی است. به همین دلیل است که گفتمان غالب بر تازه‌ترین گونه این نوع ادبیات در ایران را می‌توان گفتمان سبک زندگی روزمره دانست؛ گفتمانی که غیرسیاسی به نظر می‌رسد و اغلب عناصر سبک زندگی مدرن را در خود جای داده است.

در واقع، چنانکه پیدایش رمان عامه‌پسند فارسی تحت تأثیر ارتباط با جهان غرب و آشنایی با فرهنگ مدرن بوده است، گسترش و تحولات مربوط به این نوع ادبی نیز، با وجود تأثیرپذیری از متغیرهای گوناگون اجتماعی داخلی، بر اساس تأثیرات روزافزون فرهنگ و زندگی روزمره مدرن صورت گرفته است. آشنایی بیشتر با این فرهنگ در دوران اخیر نیز در نتیجه پیشرفت‌های فن‌آرانه در زمینه رسانه‌های نوین ارتباطی بوده است. فرهنگ نوشتاری در ایران حتی در زمینه رمان عامه‌پسند به گستردگی جوامع توسعه یافته نبوده است و بازار فرهنگی قابل توجهی را ایجاد نکرده است. در چنین شرایطی، صورت‌های دیگر عرضه ادبیات عامه‌پسند و مهم‌ترین آنها یعنی سریال‌های گوناگونی که در سطح جهانی عرضه می‌شود و از طریق شبکه جهانی اینترنت به آسانی و بدون محدودیت‌های رسمی در دسترس مخاطبان قرار می‌گیرد، مهم‌ترین چالش در مسیر گسترش رمان عامه‌پسند در ایران به شمار می‌آید.

کتاب‌نامه

- استریناتی، دومینیک (۱۳۹۲). *مقدمه‌ای بر فرهنگ عامه*، ترجمه ثریا پاک‌نظر، تهران: کتابخانه فروردین.
- استوری، جان (۱۳۸۶). *مطالعات فرهنگی درباری فرهنگ عامه*، ترجمه حسین پاینده. تهران: آگه.
- استوری، جان و دیگران (۱۳۸۳). *ادبیات عامه‌پسند: مجموعه مقالات*، ترجمه حسین پاینده و دیگران، مجله ارغنون، شماره ۲۵.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۷). «درآمدی بر مقوله پاورقی‌نویسی در ایران: ۳/الف»، *ایران‌شناسی*، سال دهم، شماره ۴، صص ۷۱۶-۷۳۳.
- الهی، صدرالدین (۱۳۷۸). «درآمدی بر مقوله پاورقی‌نویسی در ایران: ۳/ب»، *ایران‌شناسی*، سال دهم، شماره ۴۱، صص ۱۰۱-۱۲۴.
- امامی، کریم (۱۳۸۵). *درگیر و دار کتاب و نشر*، گرد آورنده: عبدالحسین آذرنگ و ایران‌ناز کاشیان، تهران: نیلوفر.
- بالایی، کریستوف (۱۳۷۷). *پیدایش رمان فارسی*، ترجمه مهوش قویمی و نسرين دخت خطاط، تهران: انتشارات معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- بالایی، کریستوف و میشل کویی پرس (۱۳۸۷). *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*، ترجمه احمد کریمی حکاک، تهران: معین.
- بنت، اندی (۱۳۸۶). *فرهنگ زندگی روزمره*، ترجمه لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان، تهران: اختران.
- بهزادی، علی (۱۳۷۳). «ظهور، اوج و سقوط پاورقی‌نویسی در مطبوعات ایران»، *گردون*، شماره ۲۵، ۲۶، صص ۴۲-۴۶.
- پارسانسب، محمد (۱۳۹۰). *نظریه و نقد رمان تاریخی فارسی*، چاپ دوم، تهران: چشمه.
- پرستش، شهرام (۱۳۹۰). *روایت نابودی ناب: تحلیل بوردیویی بوف کور در میدان ادبی ایران*، تهران: ثالث.
- پویانفر، محمدرضا و مریم محمدی امل (۱۳۹۵). «هویت جنسی جوانان در رمان‌های عامه‌پسند اینترنتی؛ مطالعه رمان‌های برگزیده سایت نودهشتیا»، *مطالعات فرهنگ-ارتباطات*، سال هفدهم، شماره سی‌وششم، صص ۱۰۷-۱۴۴.
- ریچاردز، بری (۱۳۸۲). *روانکاوی فرهنگ عامه: نظم ترتیب نشاط*، ترجمه حسین پاینده، تهران: طرح نو.
- سپهران، کامران (۱۳۸۱). *ردپای تنزل: رمان تاریخی ایران ۱۳۰۰-۱۳۲۰*، تهران: نشر و پژوهش شیرازه.
- شوپ، باربارا و مارگارت لادتمن (۱۳۹۵). *اندیشه‌های نو در رمان‌نویسی: فرایند آفرینشگری در گفت‌وگو با نویسندگان امروز*، ترجمه شایسته پیران، ویراستار: فرشاد مزدرانی، تهران: نشر نی.
- علیخانی، یوسف (۱۳۸۹). *معجون عشق: مجموعه گفتگو*، چاپ دوم، تهران: نشر آمو.

فردوسی، علی (۱۳۷۷). «هوس خام: حدیث انقلاب در بامداد خمار»، *ایران‌نامه*، شماره ۶۴، صص ۶۴۱-۶۷۸.

مجبایی، جواد (۱۳۸۶). «چندوچونی در سنت ادبیات عامه‌پسند»، *ماهنامه فردوسی*، شماره ۵۲ و ۵۳، صص ۳۱-۲۶.

میرعابدینی، حسن (۱۳۸۷). *صد سال داستان نویسی*، چاپ پنجم، تهران: چشمه.

میرفخرایی، تژا (۱۳۸۲). «تصویر زن در رمان‌های عامه‌پسند ایرانی»، *نامه پژوهش فرهنگی*، سال هشتم، دوره جدید، شماره ۷، صص ۱۳۳-۱۸۰.

J.A. Cuddon (2013), *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory, Fifth Edition, Revised by M. A. R. Habib, Associate Editors: Matew...., Wily and Blackwell.*

Moretti, Franco (1999). *Atlas of the European novel, 1800-1900*, Verso.